

№ 2. – С. 55–87. 24. Миллер А. Советское наследие «империи положительного действия» // *Политическая наука*. – 2004. – № 3. – С. 57–69. 25. Моммен А. Заявка Путина на власть: конец российского федерализма? // *Полис*. – 2000. – № 5. – С. 70–80. 26. Новак А. Клопоти з імперією // *Критика*. – 2003. – № 11. – С. 11–13. 27. Петров Н. Доживёт ли российский федерализм до 2014 года? // *Россия: ближайшее десятилетие: Сборник статей к десятилетию Московского Центра Карнеги* // Под ред. Э. Качинса и Д. Тренина. – М.: Центр Карнеги, 2004. – С. 55–61. 28. Hagen M. von. *Writing the History of Russia as Empire: The Perspective of Federalism*//Kazan, Moscow, St. Petersburg: *Multiple Faces of the Russia Empire* // Казань, Москва, Петербург: *Российская империя взглядом из разных углов* // Под ред. Б. Гаспарова, Е. Евтухова, М. фон Хагена. – М., 1997. – С. 393–410. 29. Hyde M. *Putin's Federal Reform and their Implications for Presidential Power in Russia* // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol.53, №5. – P. 719–743. 30. Remington T. F. *Majorities without Mandates: The Russian Federation Council since 2000* // *Europe-Asia Studies*. – 2003. – Vol.55, №5. – P. 667–691. 31. Ross C. *Putin's federal reforms and consolidation of federalism in Russia: one step forward, two step back!* // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2003. – 36. – P. 29–47. 32. Stepan A. *Russian Federalism in Comparative Perspective* // *Post-Soviet Affairs*. – April-June 2000. – Vol. 16, №2. – P. 133–176.

УДК 324 (477.8)

У. Яцишин

Національний університет “Львівська політехніка”

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО У РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

© Яцишин У., 2007

Досліджено літературу щодо становлення та розвитку виборчих процесів у Західній Україні початку ХХ ст., а також окреслено роль Української Греко-Католицької Церкви у формуванні електоральної поведінки виборців. З огляду на це проаналізовано пастирські послання та листування митрополита Андрея Шептицького щодо виборів на цих землях.

Literature about the foundation and development of electoral process in the Western Ukraine at the beginning of XXc. is investigated; the role of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the formation of electoral behaviour of population is outlined. Bishop's messages and letters of Andrej Sheptytsky about the elections in those lands are analyzed.

Актуальність. В умовах сучасного етно- та державотворення особливе місце посідає взаємозв'язок політичної та релігійної сфер у виборчих процесах. У Західній Україні такий взаємозв'язок має свою специфіку, зумовлену історичними особливостями розвитку політичної думки в краї.

Протягом століть Церква та релігійні організації відігравали значну роль у громадському та політичному житті Західної України. Не залишилися поза її увагою виборчі процеси, початок яким був покладений в середині ХІХ ст., в період, коли західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорської імперії. Важливе місце у цих процесах посідає постать Андрея Шептицького як голови Української Греко-Католицької Церкви від 1901 до 1944 рр.

Мета роботи – прослідкувати динаміку розвитку парламентаризму в Західній Україні у період запровадження виборчого законодавства на цих землях та окреслити роль митрополита Андрея Шептицького у цих процесах.

Ступінь вивчення проблеми. Ця проблема є мало розробленою вітчизняними дослідниками. Деякі аспекти розвитку парламентаризму у своїх працях розкрили Грушевський М., Сухий О., Гунчак Т., Литвин В., Фрейш-Чировський М., Кугутяк М., Васюта І. Постать митрополита Андрея Шептицького у громадсько-політичному житті України досліджена авторами Нагаєвським І., Мудрим С.

У роботі також використані послання та листи Андрея Шептицького, в яких викладена його позиція щодо виборчих процесів у Західній Україні.

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. відзначилось великою кількістю революційних подій у Європі, які призвели до зміни кордонів держав. Ці події не минули Україну, тому у 1772 р. західноукраїнські землі було приєднано до Австрійської монархії. Загалом межі Австро-Угорщини простягалися від Австрійських Нідерландів до Північної Італії та Балкан. За відсутності в імперії уніфікованої системи управління керівництво Закарпаттям здійснювалося із Будапешта, а Галичини, яка була об'єднаною із Польщею, – відповідно із Варшави [14, с. 221].

Церква, а насамперед Греко-Католицька Церква в Галичині мала високий авторитет серед простого населення та інтелігенції, оскільки допомагала людям у формуванні світоглядної позиції, морально-етичних принципів тощо. Згідно з австрійським законодавством, кожен митрополит був членом Палати Панів у Відні, а також, як і інші єпископи, був членом Галицького сейму у Львові. Отже, священники завжди були активними учасниками громадського життя суспільства, виступали в ролі вчителя, провідника та дорадника [12, с. 54].

Главою Греко-Католицької Церкви початку XX століття був Андрей Шептицький, який брав активну участь у громадському житті суспільства. На митрополичий престол, на якому перебував до своєї смерті, 1 листопада 1944 р., він вступив 17 січня 1901 р., Дослідники життя та діяльності митрополита сходяться на думці про значну роль Андрея Шептицького в духовному та громадському житті українців. Від 1901 р. він брав участь у крайовому сеймі у Львові, а від 1903 по 1913 рр. був віцемаршалом вищої палати центрального сейму у Відні, щоправда остання посада була лише почесною. Митрополит не міг стояти осторонь соціальних та громадсько-політичних подій у країні, тому у своїх пастирських посланнях до народу та духовенства митрополит торкався суспільно-політичних питань. Він підтримував активну позицію священників у громадському житті народу і, зокрема, у своєму посланні в 1904 р. писав: “Рішуче фальшивим є напрям занедбування сторони суспільно-економічної” [3, с. 53; 11, с. 445].

Перебування західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії здійснило позитивний вплив на політичну ситуацію в краї, оскільки у 1848 р. внаслідок революції в імперії була проголошена демократична конституція, яка надавала поневоленим народам деяку свободу. Того ж року у Львові була утворена Головна Руська Рада, до складу якої входили представники духовенства та інтелігенції. Ця організація стояла на позиції об'єднання Галичини із Буковиною та Закарпаттям в окремий край. Такі наміри не покидали галицьких українців до 1918 р. Наприкінці XIX ст. тут виникають і легально діють українські партії, що привело до росту національної свідомості українців у Галичині [6, с. 34–35; 16, с. 96].

Перші вибори до парламенту в Галичині відбулися у 1848 р. Загалом Західна Україна пережила не одні вибори, які, щоправда, відбувалися в умовах майнового цензу, оскільки конституція не передбачала вільних, відкритих виборів для населення різних територій імперії, в тому числі і для українців в Західній Україні. Вибори до польського сейму у 1895 та 1897 рр. відзначилися масовими зловживаннями та підкупамі з боку польської адміністрації, їх також

називають "кривавими", оскільки тут відбувались сутички українського населення з військовими. Така ситуація викликала природне обурення українського населення, яке не було помічене цісарем [6, с. 91, 104; 16, с. 104, 121].

Куріальна система виборів у Західній Україні значно обмежувала українську репрезентацію в австрійському парламенті. Отже, українські послы не могли розраховувати на якийсь вплив на політичну ситуацію в імперії загалом і місцеве законодавство та організаційну діяльність зокрема, тим більше, що постійно відчували спротив численнішої репрезентації польських послів. Наслідком цього було зростання настроїв українських політиків до боротьби за зміну виборчого законодавства в Австро-Угорщині, яке б надало населенню Західної України право на вільні та загальні вибори. Отже, делегати з Галичини прагнули отримати деяку перевагу представництва в парламенті і свої зуилля спрямовували на досягнення цієї мети [2, с. 156].

Тому особливої інтенсивності у Галичині початку ХХ ст. набуло питання проведення виборчої реформи, згідно з якою люди мали змогу отримати право на рівне, загальне, безпосереднє та таємне голосування. Ці настрої були притаманні не лише українцям, але й іншим народам, що входили до складу імперії. З метою досягти бажаних змін у законі про вибори, 22 січня 1906 р. до цісаря Франца Йосифа прибула українська делегація, від імені якої говорив митрополит Андрей Шептицький. У підтримку домагань цієї делегації Народна Рада скликала 2 лютого народне віче у Львові, у якому взяло участь близько 50 тисяч учасників, більшістю з яких були селяни. Це свідчить про високу політичну свідомість населення [3, с. 53, 59].

Під тиском численних зібрань та віч, проведених на різних землях Увстро-Угорщини, та під тиском парламентарів прем'єр-міністр М. Бек 27 січня 1907 р. був змушений прийняти закон про вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права. Перші вибори в Галичині, проведені на основі цього закону надали галицьким українцям 27 мандатів, буковинським – 5 за загальної кількості парламентарів у 516 членів. Результатом прийняття нового виборчого закону стало значне поживалення політичного життя українців у Західній Україні [6, с. 105, 117].

У своєму пастирському зверненні до народу "О виборах до парламенту" 1907 р. у Львові Андрей Шептицький зауважив, що у зв'язку із новим виборчим законом, згідно з яким кожен повнолітній має право обирати посла до парламенту, перед людьми постають і певні обов'язки. Обираючи представників до Сейму, виборці повинні зважати на те, що обрана ними людина повинна бути патріотом, християнином та відповідати вимогам моралі. А обрані від людей мають пам'ятати про закони моралі і діяти відповідно до них, оскільки вони є обраними бути заступниками і представниками людей [9, с. 402, 405–406].

У грудні того самого року митрополит виголосив послання до духовенства про їхню участь у суспільно-політичному житті. Виступ розпочався із висловлювання розчарування діями деяких священиків під час виборів, які тим самим підривали довіру до Церкви. Такими негативними проявами активності священнослужителів він назвав агітації за певних кандидатів, виступи проти громад іншого політичного переконання, а також зрада довіри єпископату щодо підтримки священиками певного спільно обраного кандидата. Митрополит також засудив тих священиків, які заради своїх політичних переконань та агітації, порушували свої обов'язки, а разом з тим права своїх опонентів, наприклад, на укладання шлюбів. Ці та інші послання свідчать про те, що Андрей Шептицький був поінформований про політичну ситуацію у Західній Україні та мав сформовану позицію щодо виборчих процесів та участь українського духовенства у них [9, с. 411–412].

Закон про вибори до австрійського парламенту був недосконалим, що підтвердила практика виборів на західноукраїнських землях. На основі цього виборчого закону 19 червня 1911 р. в Галичині було проведено вибори до австрійського парламенту, на яких польська адміністрація продовжила практику підкупів та фальсифікацій, тому українці отримали лише 26 мандатів. Незважаючи на умови терору, в яких проводилися усі вибори на гальцьких землях, кількість

українських послів до парламенту та Галицького сейму постійно збільшувалася. Про високу політичну свідомість українських виборців і їхнє прагнення мати власну репрезентацію у парламенті, яка була б здатна зрозуміти потреби українського населення і захистити його інтереси у сеймі, свідчать результати виборів до Галицького сейму, проведених 30 червня 1913 р., згідно з якими українцям належав вже 31 мандат [6, с. 112; 16, с. 160].

Авторитет Української Греко-Католицької Церкви серед населення Західної України підтверджується тим фактом, що парламентарі від Галичини постійно листувалися із галицькими єпископами та митрополитом щодо різних політичних та громадських справ, шукаючи у них підтримки. Так, у листі перемишльського єпископа К. Чеховича до Андрея Шептицького від 19 листопада 1913 р. про підготовку галицьких партій до виборчої реформи подана інформація, яку єпископ отримав та обговорював напередодні із послом до австрійського парламенту та Галицького сейму К. Левицьким. К. Чехович ділився отриманою інформацією із митрополитом. Тут йшлося про те, що галицькі партії повинні були порозумітися щодо виборчої реформи, яка визначала розподіл мандатів між поляками та українцями у парламенті. Попередній розподіл виглядав так: "5 двомандатових округів по містах, що нас не обходить, евентуально може вийти на нашу користь; 10 двомандатових округів жадають поляки у Східній Галичині; Склад Виділу краевого: 8:2". У листі також повідомляється про те, що цю пропозицію підтримує Є. Олесницький (посол до віденського парламенту від 1907 р.), "а здається і многі з Клубу Парламентного, лише бояться з тим виступити" [10, с. 604].

Затвердженню нового виборчого закону передувала тривала боротьба між польськими та українськими парламентарями. Ця боротьба свого часу включала обструкцію – метод голосного блокування роботи парламенту. За його допомогою українці намагалися переконати опонентів у рішучості відстояти своє право на справедливішу репрезентацію в Сеймі. Згоди щодо нового законодавства про вільне та загальне виборче право на виборах до сейму було досягнуто в січні 1914 р. 26 січня у Сеймовому будинку відбулося зібрання представників від українських та польських партій, "щоб остаточно якось налагодити спірні точки статуту краевого і виборчої ординації". На цьому зібранні митрополит Андрей Шептицький виголосив промову про сеймову виборчу реформу на українській та польській мовах. Цей виступ отримав високу оцінку серед громадських та політичних діячів Західної України. Вже у 1925 р. К. Левицький дав оцінку цьому виступу, і висловив подяку митрополитові за його роль у посередництві у справі виборчої реформи до Галицького сейму: "Митрополит граф Шептицький вступив був на владичий престол в часі заострення відносин між Українцями і Поляками в краю, та хоча безпосередно не займався політикою, та почував у собі післанництво до наближення обох народів. Колиж прийшла нагода стати миротворцем, він радо піднявся сего завдання як священик і український громадянин...". 14 лютого 1914 р. на засіданні сейму було ухвалено нову виборчу ординацію та крайовий статут. Українці отримували 62 місця з 228 у Галицькому сеймі. Це мало стати початком політичної автономії українців в Галичині, якої прагнули українські політичні сили в Австро-Угорщині [4, с. 146; 6, с. 112; 10, с. 771, 773–774].

У серпні 1914 р. розпочалася Перша світова війна. 3 вересня 1914 р. російські війська зайняли Львів і просувалися далі на захід до Європи. Окупація Львова російськими військами принесла з собою багато арештів духовенства. Заарештованим був також голова Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький. Його було вивезено до Росії, де він перебував до 1917 р. Лише за кілька місяців у Галичині було проведено понад 1000 арештів та обшуків, а 34 греко-католицьких священиків було вислано до Росії. На місця репресованих священиків призначалися православні батюшки, які проте не знайшли підтримки у населення [3, с. 68; 7, с. 43].

Таку жорстокість окупаційної політики Росії на території Галичини та Буковини можна пояснити бажанням придушити можливі майбутні джерела опору. Репресії стосувалися не лише українців, але й поляків та євреїв, які проживали на цій території: розпускалися усі польські,

єврейські та українські організації; обмежувалося видання польських газет та робота польських шкіл; українська мова взагалі не визнавалася, тому українські школи закривалися, підручники вилучалися, а замість них видавалися книги російською мовою. Проте це тривало не довго, оскільки російська армія змушена була відступити під натиском австро-німецьких військ уже у квітні 1915 р. [7, с. 40, 42].

На початку жовтня 1918 р. у віденському парламенті відбувалися дискусії щодо змін в устрої Австро-Угорщини. Українські представники не стояли осторонь цих обговорень, оскільки боялися, що швидкий розпад імперії призведе до приєднання українських земель до Польщі, чого давно домогалися польські політики [3, с. 157].

16 жовтня 1918 р. австрійський цісар Карл I проголосив державну реформу, згідно з якою Австро-Угорська імперія перетворювалась на союз держав. Вже 18 жовтня 1918 р. з ініціативи Українського парламенту були скликані Установчі Збори, в яких взяв участь митрополит Андрей Шептицький. На цих Зборах були присутні по три представники від кожної політичної партії Галичини та Буковини, а також від українського студентства. Тут обговорювалося питання проголошення Української держави та конституційних законів Української Національної Ради. Вже 5 листопада того ж року Західно-Українську державу було проголошено. Згідно з програмною Декларацією Української Народної Ради, нова держава визначалася як правова парламентська республіка, яка гарантувала усім рівні права, незалежно від статі, віри чи соціального стану. Це засвідчило демократизм поглядів українських політичних сил [1, с. 17, 27].

Незважаючи на проголошення Української держави, Західна Україна все ще перебувала у складі Австро-Угорщини, а тому повинна була досягати своєї мети в рамках діючих в імперії законів. Їхні надії не виправдалися, оскільки Австрія вбачала в Польщі сильнішого союзника і тому підтримувала її претензії щодо Галичини. Більше того, користуючись ситуацією швидкого розпаду імперії, поляки вже 1 листопада 1918 р. мали намір захопити владу у Галичині. Щоб завадити планам Польщі, львівський осередок УНРади прийняв рішення 1 листопада взяти Львів в облогу. Тоді ж було оприлюднено "Звернення Національної ради до населення Західноукраїнських земель з повідомленням про утворення Української держави на теренах колишньої австро-угорської монархії" [3, с. 158; 6, с. 381].

9 листопада 1918 р. було створено Уряд, до складу якого увійшло 8 націонал-демократів, 2 радикали, 1 соціал-демократ, представник християнсько-суспільної партії та 2 позапартійних. Назву Західно-Українська Народна Республіка було вперше вжито в "Тимчасовому законі про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії", ухваленому УНРадою 13 листопада 1918 р. У цьому законі було визначено межі республіки, державне заступництво, герб і прапор. Проте поляки не мали наміру залишати ситуацію такою, якою вона склалась, і тому 12 листопада здійснили наступ на Перемишль, а 22 листопада, захопивши Львів, взяли контроль над галицькими землями. Тим часом, румунські війська окупували Буковину, а в результаті Паризької мирної конференції 1919 р., Закарпаття було долучене до Чехословаччини [15, с. 286].

Прагнення до єдиної соборної Української держави не полишали провідні політичні сили Західної та Східної України. Тому вже 1 грудня 1919 р. розпочався процес майбутнього об'єднання ЗУНР та Української Народної Республіки через підписання у Фастові Передвступного договору про майбутню злуку двох республік. Об'єднання відбулося 22 січня 1919 р. і тривало формально лише до 16 листопада 1919 р. [13, с. 242].

На той час Західна Україна мала статус території під міжнародним контролем, що надавало цим землям деякої захищеності перед окупантами та на деякий час певну незалежність від Польщі. В результаті мирних договорів 1919–1920 рр. передбачалося надання Польщі мандату на Східну Галичину терміном на 25 років. Проте за цей час польський уряд встиг скасувати Галицький крайовий сейм, який був перейменований у Крайовий виділ, було скасовано територіальну автономію Галичини та утворено три воєводства зі своїми двопалатними (польськими і

українськими) сеймами, чії широкі повноваження залишилися лише на папері. Так само, як і демократичні свободи і права національних меншин Польської держави, проголошені у Конституції, прийнятій польським сеймом у 1921 р. [5, с. 22].

Лише у 1923 р. польський уряд досяг того, що Рада послів Антанти передала Галичину до складу Польщі. Тепер цю територію було перейменовано на Східну Малопольщу, у вузах впроваджено обов'язкове вивчення польської мови, а Православну Церкву дискриміновано. Зміни торкнулися також сфери адміністрування та судівництва, де українців було усунено зі своїх посад та замінено поляками. Отже, Польща порушувала зобов'язання щодо дотримання політичної та територіальної автономії українського населення [8, с. 404–405; 17, с. 207].

Українські інтереси у польському сеймі та сенаті намагалися відстоювати провідні українські партії через своїх представників, об'єднаних в Українську Парламентську групу. Проте ця група була малочисельною через практику фальсифікування польських виборів [17, с. 208].

Політика Польщі на території Галичини не сприяла проведенню виборів до польського сейму 5 листопада 1922 р. Політичні партії Східної Галичини не визнавали належності до Польщі, а тому бойкотували ці вибори. Такі настрої панували на засіданні колишньої УНРади ЗУНР. Загалом бойкот був підтриманий Є. Петрушевичем, а також майже усіма українськими партіями. Це мотивувалося тим, що дії польського уряду суперечать міжнародним угодам та волевиявленню українського населення краю, а також є лише спробою незаконно привласнити Галичину. Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким теж підтримала цей бойкот. Про рішучість українців боротися проти польської окупаційної політики в краї свідчить той факт, що більше 60 % населення проігнорували вибори [1, с. 107; 3, с. 205].

29 серпня 1930 р. президент Польщі підписав декрет про розпуск парламенту і призначив нові вибори на листопад. Вересень того року відзначився великою кількістю арештів представників української опозиції. Проте світового розголосу набула його акція "пацифікації" українського села. Метою її був терор селян шляхом проведення поліцією, а згодом і військами, обшуків та арештів. В такий спосіб польські власті намагалися послабити українські політичні сили перед виборами. Результатом зловживань з боку місцевої адміністрації було 20 місць у сеймі і лише чотири у сенаті для українців із Галичини [8, с. 432–433].

Щодо "пацифікації" митрополит Андрей Шептицький висловився у "Спільному Пастирському посланні з приводу т. зв. "пацифікації" українського народу польськими властями" у жовтні 1930 р. Ставлення до нової політики польської влади проілюстроване словами: "... Церква зі своєї природи не може цього, що зле, уважати за добре, і з цим солідаризуватися". Це послання було опубліковане у чернівецькій газеті "Час" під заголовком "Пастирський лист українських Владик, сконфіскований польською поліцією у Львові" [9, с. 465].

Митрополит Андрей Шептицький був активним учасником громадського та політичного життя Галичини. Так він намагався ніколи не втрачати контакту із своїм народом: простим населенням та інтелігенцією. Про це свідчать його пастирські послання та листування із громадськими та політичними діячами України. Найкраще про погляди Андрея Шептицького щодо його бачення політичного устрою в Україні говорить Декрет Львівського Архієпархіального Собору 1942 р. до духовенства, першими словами якого є: "Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина". Отже, митрополит бачив свою країну цілісною та відділеною від інших держав. Вже на наступних сторінках документа Андрей Шептицький підкреслює, що населення країни має право на вибір тої форми правління, яка була б здатною відстояти інтереси народу, "...задержуючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуваннями, а в деяких важніших справах, т. зв. плебісцитами та референдумами" [18, с. 5, 9].

Висновки. Відмінною рисою українського населення Галичини та Буковини початку ХХ ст. є його висока національна і політична свідомість, яка знаходила свій прояв у виборчих процесах, що відбувалися на цих землях. Виборча активність українців засвідчила їх прагнення до побудови власної незалежної держави, за яку боролися українські парламентарі.

Значну роль у цьому процесі відіграла Українська Греко-Католицька Церква і Андрей Шептицький як її голова. Священики мали високий авторитет як серед простого населення, так і серед інтелігенції та громадсько-політичних діячів, які завжди шукали підтримки серед провідників церкви. Отже, церква відіграла значну роль у формуванні активної електоральної поведінки населення.

1. Васюта І.К. *Політична історія Західної України (1918–1939)*. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
2. Грушевський М. *Українці в Австро-Угорщині // Хроніки 2000. Український парламентаризм: історія і сучасність*. – № 23–24. – 1998. – С.147–164.
3. Гунчак Т. *Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
4. Демкович-Добрянський М. *Потоцький і Бобжинський – цісарські намісники Галичини 1903–1913. Боротьба галицьких українців за демократичний Сейм у Львові й миротворча роля митрополита Андрея Шептицького (продовження) / Богословія*. – Том XLVI, Том 1–4. – 1982. – С.98–162.
5. Дюррозель Ж.-Б. *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорєлової, В. Чайковського*. – К.: Основи, 1999. – 903 с.
6. Кугутяк М. *Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)*. – Івано-Франківськ, 1993. – 104 с.
7. Литвин В.М. *Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.)*. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003. – 488 с.
8. Литвин В.М. *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)*. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003. – 512 с.
9. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944*. – Т. II. *Церква і суспільне питання; Кн.1: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчук*. – Львів, 1998. – 572 с.
10. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944*. – Т. II: *Церква і суспільне питання; Кн.2: Листування / За ред. А. Кравчук*. – Львів: Місіонер, 1999. – 571 с.
11. Мудрий С. *Нарис історії Церкви в Україні*. – Івано-Франківськ, 1999. – 527 с.
12. Нагаєвський І. *Слуга Божий Андрей Шептицький в праці для Бога і народу / Богословія*. – 1985. – № 49. – С.181–196.
13. *Політична історія України: Посібник / За ред. В.І. Танцюри*. – К.: Вид. центр "Академія", 2001. – 488 с.
14. *Політична історія України ХХ ст.* – У 6 т. Т.1: *На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.) та ін.* – К.: Генеза, 2002. – 424 с.
15. *Політична історія України ХХ ст.* У 6 т. Т.2: *Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1930) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк*. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
16. Сухий О. *Галичина: між Сходом і Заходом: Нарис історії ХІХ – початку ХХ століття*. – 2-е вид., доп. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 226 с.
17. Фрейш-Чировський М. *Нарис політичної історії України*. – Львів, 1997. – 248 с.
18. Шептицький А. *Як будувати Рідну Хату*. – Львів: Гердан, 2003. – 47 с.